

Tarraco al Renaixement

Josep Anton Remolà Vallverdú

1. Introducció

El segle XVI compta a Tarragona amb dos testimonis d' excepció per conèixer la topografia de la ciutat romana i, és clar, cincentista i medieval. El primer d'ells és l'obra de Lluís Pons d'Icart sobre les grandeses de Tarragona¹ que inclou, a més de l'edició en castellà (*Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Lleida, 1572), el manuscrit original en català (*Llibre de les grandeses i coses memorables de la antiquíssima, insigne i famosa ciutat de Tarragona*, vers 1564), la versió castellana per a la impremta (vers 1569) i un seguit de notes i esborranys preliminars i parcials.² El segon testimoni són les tres vistes urbanes de la ciutat realitzades l'any 1563 pel pintor flamenc Anton Van den Wyngaerde, especialitzat en la representació de ciutats i llocs amb una precisió topogràfica que no trobem en dibuixants contemporanis i posteriors.³

Dos personatges singulars. El primer, Lluís Pons d'Icart, mostra un inusual interès per la descripció topogràfica, mentre que el segon, Anton Van den Wyngaerde, destaca pel detallisme i l'exactitud, gairebé fotogràfica, de les seves vistes. Maneres d'entendre la història i la pintura certament poc freqüents en el segle XVI.

1. L'obra de Pons d'Icart exigeix, com reclamava J. Sánchez Real, una edició crítica que excedeix, amb escreix, l'objectiu d'aquestes notes preliminars sobre una temàtica molt concreta, la topografia romana. No es tracten altres aspectes importants de la seva obra com, per exemple, l'epigrafia o la descripció d'altres monuments romans més allunyats de *Tarraco*. Aquesta darrera consideració pot fer-se extensible al cas d'Anton Van den Wyngaerde, autor de dibuixos de monuments com la Torre dels Escipions o l'Arc de Berà. Agraïxo a M. J. Massó i F. Tarrats la lectura d'un esborrany previ del text i les seves oportunes observacions.

2. A l'Arxiu Històric Comarcal de Valls (Fons Mercadé: Bibliografia reservada) es conserven el manuscrit català (*Llibre de les Grandeses de Tarragona*), la versió castellana per a impremta (*Libro de las Grandezas de Tarragona*) i un volum que agrupa altres documents escrits relacionats amb l'obra (*Varia*) que E. Duran (1984) anomena en la seva edició crítica del manuscrit català *Apunts*. Tots ells van ser restaurats l'any 1985 pel Servei d'Arxius del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Agraïm al seu director, Joan Papell, les facilitats prestades per a la consulta dels volums servats en el citat arxiu. A més de l'edició lleidatana de 1572, existeix una reimpressió feta a Lleida l'any 1883 (tant el format com la tipografia i composició imiten la primera edició) i una edició feta a partir d'aquesta a cura de J. Sánchez Real (1980).

3. Vegeu la contribució de R. L. Kagan en aquest mateix catàleg i l'excel·lent publicació de les vistes hispàniques a càrrec del mateix autor (Kagan 1986).

L'obra de Lluís Pons d'Icart⁴ sobre les grandeses de Tarragona ens descriu, per primer cop, els vestigis de la perduda *Tarraco*, amb el propòsit de rescatar de l'oblit una ciutat esplendorosa, molt allunyada de la seva realitat contemporània.⁵ Només dues dades: la ciutat del tercer quart del segle XVI a penes excedia els límits de l'actual Part Alta i el nombre d'habitants no superava de gaire els quatre mil (Fig. 1).

De l'obra pictòrica d'Anton Van den Wyngaerde a Tarragona i el seu entorn geogràfic més proper ens han arribat dos dibuixos definitius⁶ i un esbós de la ciutat,⁷ i tres apunts parcials dedicats a l'amfiteatre⁸ i a l'Arc de Berà i la Torre dels Escipions.⁹ L'interès d'aquest treball se centra en les tres vistes de la ciutat de Tarragona. La primera representa la ciutat des de la torre de l'església de Sant Fructuós (a l'entorn de l'actual plaça de Corsini), com indica el mateix pintor a l'anotació situada al peu de la torre («S Frutozo»). La segona és una vista des del mar a l'alçada de l'amfiteatre, mentre que l'esbós es va fer des del campanar de la catedral.

Fins i tot en el cas que Pons d'Icart no ens hagués deixat constància escrita de la seva trobada amb el pintor,¹⁰ existeixen una sèrie d'arguments que ens ho podrien, si més no, suggerir. En primer lloc, Van den Wyngaerde demostra, sembla que per primera vegada, interès per dibuixar detalls de monuments del passat romà de les ciutats que visita en els seus itineraris hispànics. Així, de Tarragona i el seu entorn realitza dibuixos detallats de l'amfiteatre, la Torre dels Escipions i l'Arc de Berà. En segon lloc, el pintor inclou en les vistes generals de la ciutat anotacions relatives a monuments antics —un fet no documentat en la seva obra anterior—¹¹ que difícilment podria haver identificat sense la intervenció de Pons d'Icart.

4. Per a més informació, vegeu en aquest mateix catàleg l'article de M. J. Massó, amb àmplia bibliografia.

5. Vegeu en aquest mateix volum la contribució de J. M. Recasens sobre la ciutat del segle XVI.

6. Seguim, amb modificacions, la catalogació de l'obra d'A. Van den Wyngaerde publicada per M. Galera (1998). AM (Ashmolean Museum, Oxford) 31, «Terragona» [des de la torre de l'església de Sant Fructuós], tinta i color, 27 x 127 cm, signatura L-IV-105A [r]. AM 45, «Terragona» [des del mar], tinta i color, 28 x 83 cm, signatura B-II-478 [r].

7. VA (Victoria & Albert Museum, Londres) 27, «Tarregon» [costa entre Salou i el cap Gros], tinta, 15 x 73,5 cm, signatura (95-H-54) 8455-13 [r].

8. VA 26, «Coleseo Antique in Terragone ante Done de los mylacolos», tinta, 13,5 x 12,5 cm, signatura (95-H-54) 8455-13 [r]. VA 29, «Coleseo in Terragona», tinta, 14 x 21,5 cm, signatura (95-H-54) 8455-13 [v]. Tot i que són dos dibuixos distints comparteixen el mateix full, amb unes dimensions totals d'aproximadament 14 x 90 cm (Marías 1986, 176).

9. AM 46, «Arco de Bara» - «Los toro de los sipiones cerca de Terragona», tinta, 28 x 41, signatura B-II-478 [v]. A la part superior d'aquest full el pintor va esbossar el perfil d'un poble (Altafulla?).

10. «Aquest theatro [l'amfiteatre] està fet a manera de mitga luna, y així pochs dies ha, que juntament ab tota la ciutat que vuy és Tarragona fonc per un pintor del rey deboxat y tret tant per la part de la mar, ont entrà en una barcha, com per la part de terra, tant pròpiament com se mostra, de tal manera que, quant me mostrà la traça de la ciutat y del dit theatro, me paregué vèurer la mateixa obra de la ciutat y theatro» (ms. català, fol. 79v; Duran 1984, 214). Vegeu TED'A 1990, especialment el capítol d'història de la investigació.

11. A partir dels dibuixos publicats a Kagan 1986. Caldria revisar l'obra anterior de Van den Wyngaerde, publicada en format reduït per M. Galera (1998), per verificar aquesta qüestió.

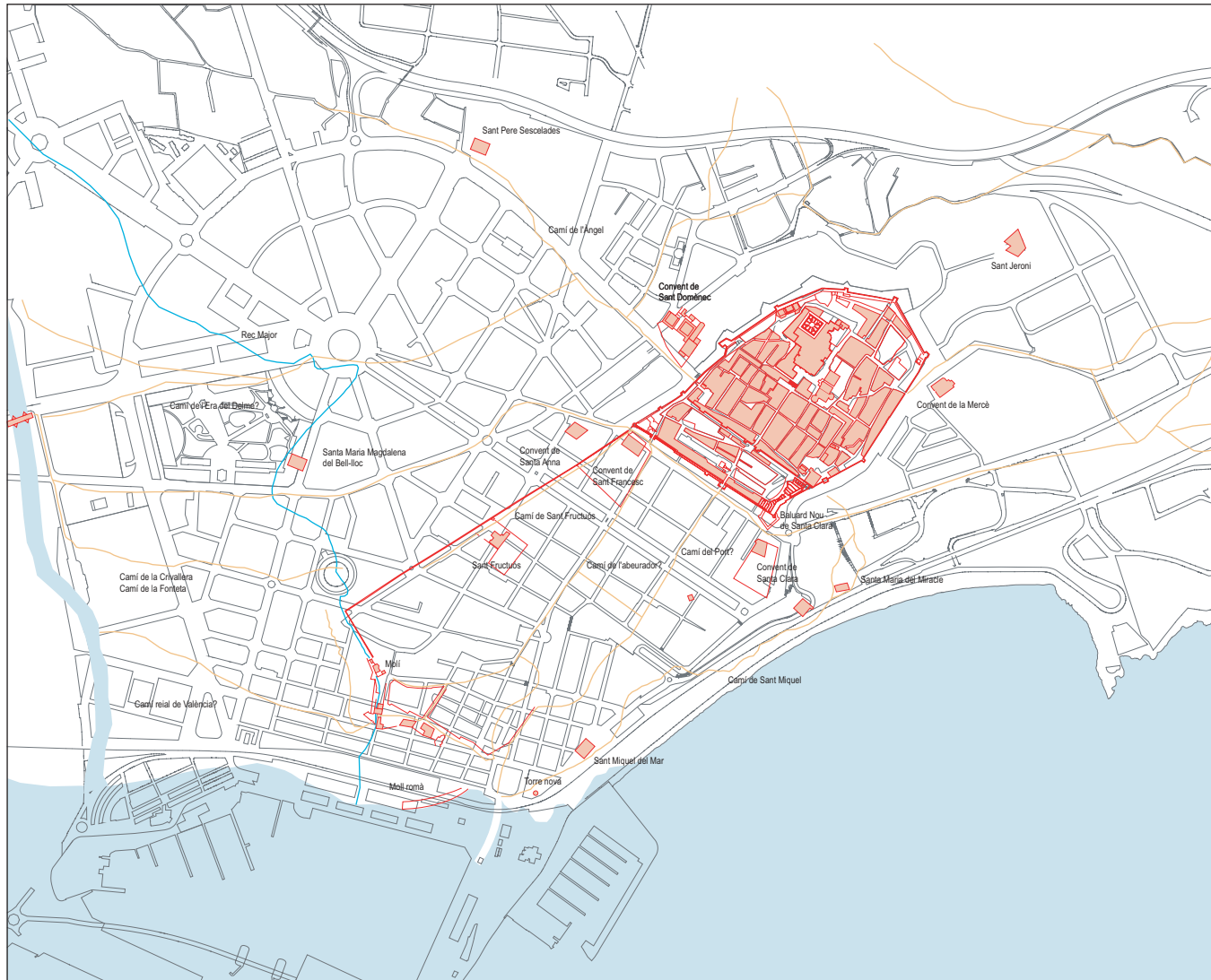

Figura 1. Aproximació hipotètica a la planta de Tarragona a mitjans del segle XVI.

Així, a la vista que el pintor fa de la ciutat des de la torre de Sant Fructuós, a l'angle inferior dret, trobem una anotació interpretada com a «maravillies antique» que, segons l'autor del comentari, faria referència, probablement, a la zona «donde se excavaría recientemente la necrópolis de San Fructuoso y donde en 1563 se encontrarían fácilmente piezas sepulcrales romanas y paleocristianas que justificaran el admirativo substantivo del visitante» (Marías 1986, 175). Amb el coneixement actual de la topografia antiga de la ciutat aquesta identificació resulta incorrecta, ja que l'anotació, en cas de referir-se a una zona concreta de la ciutat, es correspondria amb l'àrea ocupada pel fòrum de la colònia, on sens dubte també serien visibles restes monumentals de la ciutat romana. No obstant, em sembla que la lectura aproximada d'aquesta inscripció ha de ser una altra: «muraeyllaes Ant[i]que». És a dir, «muralla antiga» o «muralla vella», la terminologia que usa Pons d'Icart per referir-se a la muralla romana de la part baixa de la ciutat o muralla de Sant Fructuós, que, en el segle XVI, no passava de ser un mur arruïnat que delimitava les propietats agrícoles existents en aquell moment a la zona.¹² De fet, l'anotació es troba dins de la traça que dibuixa aquest mur i no sobre una zona concreta de la vista. La confirmació d'aquesta proposta la trobem en l'esbós de la vista inacabada des del campanar de la catedral, on, a la mateixa zona, el pintor escriu «muras Antique», «muralla antiga» o «muralla vella».

Entre els dibuixos hispànics que el pintor va fer abans de visitar Tarragona no s'inclouen detalls de monuments ni referències a ells en les vistes generals, tot i que va fer estada a ciutats amb empremta romana, tot i que menys perceptible físicament, com Saragossa i Barcelona. Contràriament, en les vistes de les ciutats que va visitar després de Tarragona —influenciat per la seva relació amb Pons d'Icart— inclou, quan escau, detalls de monuments romans i anotacions referides a l'antiguitat de les muralles, un aspecte pel qual, insistim, Pons d'Icart va mostrar un especial interès.¹³

La combinació de text i imatge ens aporta valuoses dades per conèixer tant la ciutat del tercer quart del segle XVI com la ciutat romana, tema aquest darrer en el qual em centraré. Tant l'un com l'altra ens mostren la Tarragona renaixentista —molt propera a la medieval i, possiblement, a la ciutat tardoantiga—, poc abans

12. Especialment interessant és la caracterització que el pintor dona a aquest mur en un intent de reproduir l'aspecte dels grans blocs megalítics que conformen la base de la muralla romana de *Tarraco*.

13. A partir d'una observació preliminar, podem assenyalar els casos de Morvedre (Sagunt) i Xàtiva al País Valencià. A la vista de Sagunt, ciutat que visità després de Tortosa amb el record de Tarragona encara recent, trobem l'anotació «mur Antique» a la dreta, al costat del pont que creua el riu. D'aquesta mateixa ciutat Van den Wyngaerde realitzà diversos dibuixos de detall del teatre i d'estatuària i epigrafia romanes. A la vista de Xàtiva inclou l'anotació «muras Antique». Entre els dibuixos que va dur a terme l'any 1567 de Sevilla la Vieja (*Itálica*) i Mèrida podem destacar els dibuixos de detall de l'amfiteatre i d'un temple.

de l'eixample meridional de la ciutat sota els auspicis dels arquebisbes tridentins Gaspar Cervantes de Gaeta i Antoni Agustí (Fig. 2).

Les línies que segueixen, ordenades per unitats monumentals i/o topogràfiques, es dediquen a fer una ràpida i breu ullada a la visió de la ciutat romana que es desprèn de l'obra de Pons d'Icart i de l'observació dels dibuixos de Van den Wyngaerde.¹⁴

2. *La muralla romana*¹⁵

A aquesta qüestió, argument principal de la reivindicada grandesa de *Tarraco*, Pons d'Icart dedica part del primer capítol del manuscrit català (particularment els folis 4v-8r; capítol 8 de l'edició castellana, p. 64r-71v). L'any 1563, el límit meridional del nucli emmurallat continuava essent la «Muralleta» construïda uns dos-cents anys abans seguint el traçat de la façana del circ romà (origen de l'actual Rambla Vella). Al sud d'aquest límit, però dins del perímetre emmurallat de la ciutat romana, s'estenien horts closos dedicats, preferentment, a secà i al conreu de la vinya, santuaris extraurbans (Sant Francesc, Santa Clara, Sant Fructuós i Sant Miquel del Mar) i masos, mentre que al voltant del port es documenten botigues, magatzems i alguna obra aïllada de fortificació (la «torre nova», més coneguda com a torre del Port). Un paisatge plenament suburbà que contrastava amb les evidències encara visibles d'un passat en el qual tot era ciutat. Evidències moltes d'elles que posteriorment van anar desapareixent a mesura que la ciutat creixia fins a tornar a ocupar, i d'això no fa pas gaire, la superfície urbana de *Tarraco*.

Més enllà dels límits del que havia estat ciutat romana i del port, trobem els santuaris de Nostra Senyora del Llorito, Sant Domènec, Santa Anna, Sant Pere Sescelades, Santa Maria Magdalena del Bell-lloc i Nostra Senyora del Miracle, la major part presents en la vista que fa Van den Wyngaerde des de la torre de Sant Fructuós.¹⁶

14. Les plantes que s'inclouen, destinades a facilitar la comprensió del text, són merament aproximatives i hipotètiques. En la figura 4 hem traslladat sobre la planta de 1641 les torres esmentades per Pons d'Icart, seguint la seva descripció i amidaments. En aquests moments, no sabem fins a quin punt el caràcter aproximatiu i no suficientment contrastat pot explicar la posició de la porta romana que Pons d'Icart anomena «de Sagunt», distinta a la que més tard va tenir la porta de Lleida, a la plaça de Ponent.

15. Per a aquesta qüestió vegeu els apartats historiogràfics inclosos a Recasens 1966, Sánchez Real 1986, Aquilué i Dupré 1986 i Menchon i Massó 1999.

16. En la vista que fa des del mar, a més d'alguns dels santuaris ja esmentats, dibuixa un petit edifici, entre el portal del Rei i Nostra Senyora del Miracle, acompanyat de l'anotació «S. Simeo», de lectura difícil per la presència d'una decoloració. En el plànol de la ciutat que publica el P. Henrique Flórez (*España Sagrada*, vol. 24, 1769) s'observa una construcció al costat de la baixada del Miracle, camí que en aquell moment anava de la porta de Sant Simeó fins al convent dels trinitaris, que incorporava l'església de Nostra Senyora del Miracle.

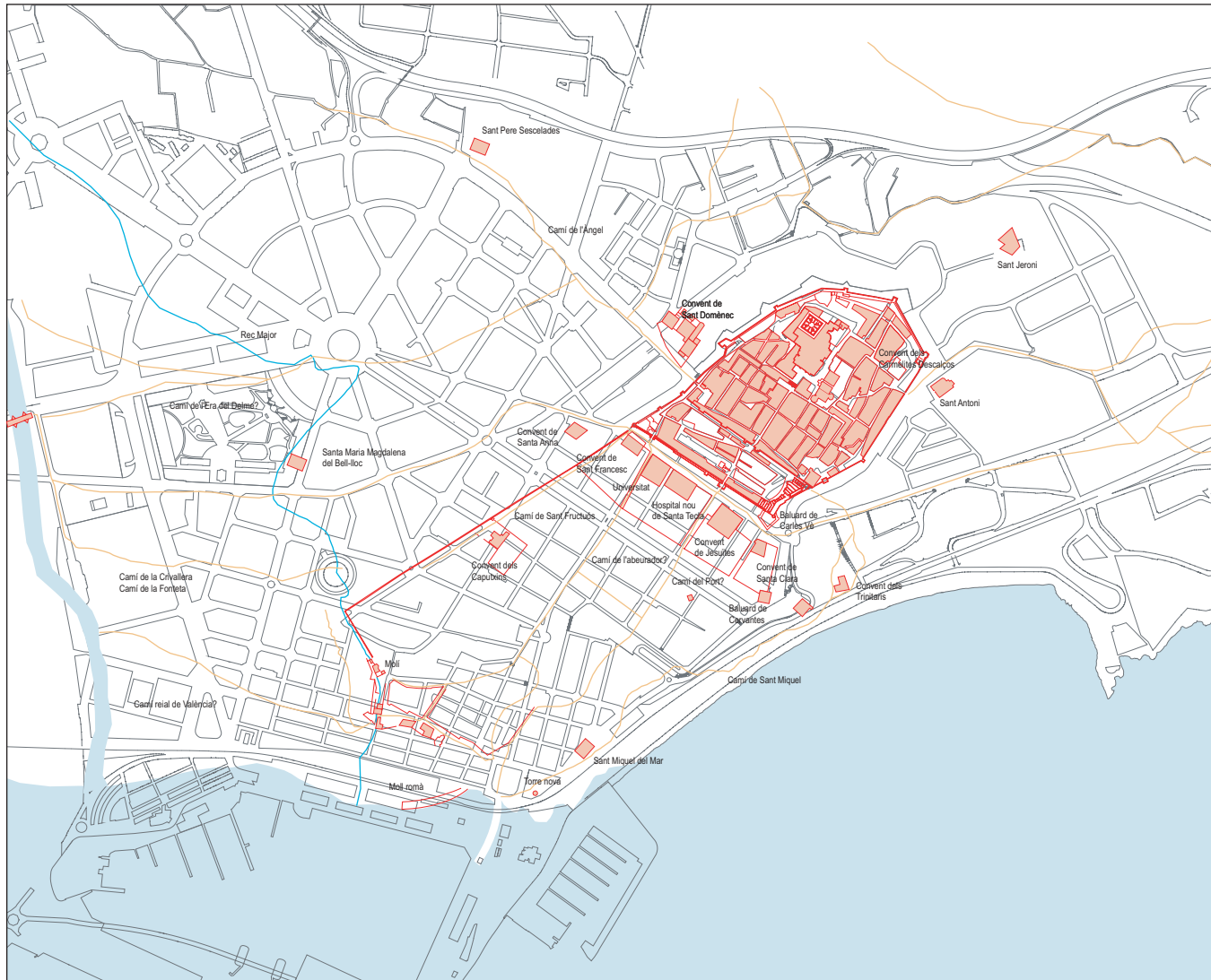

Figura 2. Aproximació hipotètica a la planta de Tarragona a finals del segle XVI.

Lluís Pons d'Icart va ser, pel que sabem fins ara, el primer a donar notícia escrita del perímetre emmurallat de la ciutat romana, les seves característiques, traçat i mesures.¹⁷ Unes muralles que, pel que fa a la part baixa de la ciutat («muralla vella»), encara eren reconeixibles entre els camps de conreu com a simples límits de propietat o murs de tanca de les edificacions religioses. Les dificultats sorgeixen a l'hora d'interpretar topogràficament una descripció feta a partir de referències del segle XVI que, en la majoria dels casos, no s'han conservat. Per minimitzar aquest greu inconvenient hem tingut en compte tant els dibuixos fets per Van den Wyngaerde com una planta de la ciutat datada l'any 1641 (Fig. 3).¹⁸

Pons d'Icart donava per feta la romanitat del tram de muralles que envoltava la ciutat contemporània («la muralla que vuy és» / «el muro que oy es»). És per aquest motiu que no profunditza en la seva descripció, ja que l'autor pretén reivindicar la romanitat d'allò que en el seu temps ja no era muralla, amb la intenció de mostrar la grandesa passada de la ciutat. És allò que l'autor denomina «muralla vella» / «muro viejo» i que va encerclar la part baixa de la ciutat. En documents contemporanis aquest tram de la muralla romana es coneix com a «muralla vella de Sant Fructuós» (*muro veteris Sti. Fructuosi*, Sánchez Real 1986, 37) amb referència a l'edifici que singularitza aquesta zona i dona nom a la partida.

Inicia el recorregut al monestir de Sant Francesc situat, aproximadament, a l'illa de cases delimitada pel carrer homònim, la Rambla Vella i els carrers de l'Assalt i d'August.¹⁹ Des d'aquest punt, la muralla seguia el camí que portava a l'església de Sant Fructuós, edifici religiós el límit occidental del qual coincidia, com en el cas anterior, amb la muralla romana. Entre l'esmentada església —que *grosso modo* podem ubicar entre la

17. La unitat de mesura que utilitza en el manuscrit català és la cana de Montpeller, que equival a 1,98 metres i va ser «emprada a altres indrets com el Conflent, Osona, el Rosselló; a Tortosa amb valors aproximadament iguals als de Montpeller. Curiosament, en altres llocs al segle XVI deien usar la cana de Montpeller, però el seu valor no tenia res a veure amb el patró original» (Alsina, Feliu i Marquet 1990, 131-132). La cana de Tarragona equival, segons la veu corresponent de l'*Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana* (Espasa-Calpe), a 1,56 metres, valor que és erròniament acceptat per E. Duran (1984, 103, nota 22). Una primera comparació amb les mesures conegudes indica que el valor més versemblant per a la cana usada per Pons d'Icart és certament d'1,98 m. La conversió a vares per a l'edició castellana sembla que es va fer aplicant el valor de la vara de Tarragona (0,778 metres), molt propera a la d'Aragó (0,770 m). Pel que fa a aquesta qüestió, vull agrair a M. J. Massó les seves oportunes indicacions. Sempre que és possible utilitzem les mesures indicades en el manuscrit català («canes de Monpaller»). Les mesures que no es troben en aquest text han estat extretes de la reimpressió de 1883 de l'edició castellana de 1572. Vegeu també nota 47.

18. Aquesta planta, conservada a l'Archivo General de Simancas, va ser publicada per R. Gabriel i E. Hernández (1981).

19. No fa esment de la torre medieval dita dels Heretges, situada a la cantonada sud-occidental del monestir de Sant Francesc, fet que qüestiona un hipotètic origen romà. Tampoc apareix representada en la vista de la ciutat que fa Van den Wyngaerde des de la torre de l'església de Sant Fructuós.

Figura 3. Planta de Tarragona datada l'any 1641, Archivo General de Simancas (Gabriel i Hernández 1981).

plaça de Corsini i els carrers de Fortuny, del Governador González i de Reding— i la cantonada del mur que tancava el secà d'en Brunet, vora l'«entuxà»²⁰ del Rec Major, Pons d'Icart observà cinc torres (Fig. 4).

En la vista de la ciutat que Van den Wyngaerde fa des de la torre de Sant Fructuós, només s'observa una traça que podria eventualment ser interpretada com la representació d'una torre. No obstant, la seva posició a l'angle inferior esquerre del dibuix i, per tant, al nord de l'església de Sant Fructuós, on Pons d'Icart no esmenta cap torre romana, fa difícil discernir la validesa d'aquesta dada.

La torre més propera, pel sud, a l'església de Sant Fructuós estava situada en el secà dels pubills fills de mossèn Francesc Berthomeu; la següent, 34 canes de Montpeller més avall (67,32 metres),²¹ es trobava a la vinya dels esmentats pubills fills i tenia al costat una portella;²² la tercera era 33 canes (65,34 m) més avall, a la vinya del mestre argenter Riber; la quarta, a la vinya d'en Joanico de la Castellana, era a 33 canes de l'anterior; finalment, la cinquena torre es trobava al cantó del secà d'en Brunet, a sis canes de l'anterior (11,88 m).²³ La menor distància que separa les dues darreres torres s'explica, com molt bé assenyala Pons d'Icart, per la presència d'un «principal portal» flanquejat per torres (a l'entorn de l'actual plaça Ponent) que era travessat pel camí de la Crivellera o de València, nom aquest darrer que rebia un cop creuat el Francolí (ms. català, fol. 5v; Duran 1984, 103-104). Pons d'Icart veia en aquest camí la pervivència d'una antiga via romana que unia *Tarraco* amb Sagunt, destinació que, a parer de l'autor, donaria nom a la porta («portal de Sagunt»)²⁴

A l'angle inferior dret de la vista de Van den Wyngaerde des de la torre de Sant Fructuós, on es troba la inscripció al·lusiva a «muraeyllaes Ant[i]que», el pintor representa una porta a la muralla que no pot trac-

20. Segons el *Diccionari català-valencià-balear* de Mn. Antoni Maria Alcover, «entuxà» és una grafia antiga del mot *antuixà*, paraula usada per indicar, en el cas que ens ocupa, el «pas que hi ha al costat dels recs per posar-s'hi i tenir-ne esment». En un document d'octubre de 1600 (*Llibre del Consolat*, AHPT) es fa referència a una avinguda del riu Francolí que, entre d'altres destrosses, va «trencà en moltas parts los antoxans del Rec Major» (Sánchez Real 1990, 158). A l'edició castellana usa la referència «dende la acequia Mayor, haziendo como un arco» (p. 65r), arquejament identificable en les plantes on es representa el traçat del Rec Major.

21. A l'edició castellana dona una mateixa distància entre torres (85 vares = 66,13 m), exceptuant les dues darreres, que estan separades 15 vares (11,67 m) (p. 65r).

22. A l'edició castellana parla de «dos pequeñas puertas» (p. 65r).

23. De la destrucció del que restava d'aquesta torre n'és testimoni Pons d'Icart: «trobí que acabaven uns picapedrés de arroïnar per servir-se de las grans rochas o pedras de aquella [torre] com a bárbaros y enemichs de tanta antiquitat» (ms. català, fol. 5r; Durán 1984, 103). J. Sánchez Real cita altres exemples d'espoliació de la muralla vella de Sant Fructuós per usar la pedra en obres de la ciutat com el nou moll que s'havia començat a construir a finals del segle xv, les noves fortificacions i el pont del Francolí (Sánchez Real 1986, 38-40).

24. Recents excavacions arqueològiques (Codex-Arqueologia i Patrimoni) en un tram del camí de la Fonteta (actual carrer d'Eivissa) —nom que devia rebre més tard el camí de la Crivellera (vegeu la planta del terme municipal publicada a Recasens 1975)— han aportat dades sobre la que va ser una de les principals vies romanes d'accés a la ciutat. Aquesta via, perpendicular al riu, entraria a la ciutat a través de la porta monumental descrita per Pons d'Icart i posteriorment desapareguda.

Figura 4. Aproximació hipotètica a la planta de *Tarraco* a partir del text de Pons d'Icart i de la documentació gràfica del segle XVII. 1. Secà dels pubills fills de F. Berthomeu. 2. Vinya dels pubills fills de F. Berthomeu. 3. Vinya de Riber. 4. Vinya d'En Joanico de la Castellana. 5. Secà d'En Brunet. 6. Torreta de Rosich. 7. Hort de F. Soldevila, Temple de Neptú (Teatre?). 8. Hort de Montserrat. 9. Hort de J. de Vallbona. 10. Hort de Celma. 11. L'«Empòrio», àrea suburbial. 12. Hort de Gaspar Biura, Temple de Venus. 13. Santa Maria Magdalena de Bell-lloc, Temple de Mart. 14. Sant Pere Sescelades, Temple d'Isis. 15. Sant Fructuós, Temple d'August. 16. Port romà. 17. Santa Maria del Miracle, Teatre (Amfiteatre). Fora del plànol (més avall de Santa Magdalena), hort d'En Martorell, Temple de Mart o Vulcà.

tar-se, per la descripció que en fa Pons d'Icart (només parla de les torres), del «portal de Sagunt». Podria interpretar-se com la representació de la portella romana (o portelles, v. nota 22) esmentada per Pons d'Icart o d'una porta d'accés a una de les vinyes closes que es veuen a l'interior del que havia estat ciutat romana.

La muralla continuava recta fins al cantó del citat hort d'en Brunet, on inflexionava «per la torreta que vuy és de mossèn Gabriel Rosich», passant per sobre els horts de mossèn Soldevila, mossèn Montserrat (propietat anteriorment d'Yvern) i mossèn Joan de Vallbona, baixant fins al cantó de l'hort de Celma («com apar allí a l'entrant a mà esquerra») i fent cap al cantó del moll.²⁵ Resulta difícil interpretar el recorregut del traçat meridional de la muralla romana²⁶ sense conèixer amb més precisió la ubicació topogràfica de les referències usades per Pons d'Icart. En aquest cas i també, com veurem, en la descripció del llenç oriental, la planta de 1641 —on es veuen diverses alineacions que podrien, en algun cas, fossilitzar la línia de muralla romana— es mostra insuficient, ja que només la torre del Port i el moll poden situar-se amb una certa garantia.

Del moll, prop de la torre «que are an feta» (torre del Port, la «torre nona [per nova]» de Van den Wyngaerde), la muralla pujava fins a la cantonada de la paret davall l'església de Sant Miquel del Mar,²⁷ des d'on, seguint la balma de les Roques,²⁸ continuava fins al Mirador²⁹ per unir-se a la muralla de la part alta («la muralla que vuy és»), seguint el «camí envés la devallada», i formar un circuit unitari.³⁰ L'edició castellana (p. 65r) indica que la unió es produïa «donde esta el baluarte nuevo de Santa Clara», fortificació que més tard rebria el nom de baluard de Carles V.³¹

25. Entenem que es refereix al moll que es va començar a construir a finals del segle xv.

26. Pel que fa al tancament meridional, la proposta de traçat de X. Aquilué i X. Dupré és la que més s'adiu, com veurem, amb les dades proporcionades per la descripció de Pons d'Icart.

27. Dissortadament, les restes d'aquesta església, malmesa durant la Guerra dels Segadors, no apareixen a la planta de 1641, la més precisa que coneixem. Sí que és present en el dibuix aproximatiu de la ciutat fet per Calbet (1643) i publicat per Gabriel i Hernández (1989). De tota manera podem ubicar-la aproximativament a partir de les vistes de Van den Wyngaerde i de la seva localització propera al convent dels Caputxins començat a construir l'any 1640 a la zona de l'actual estació ferroviària, tot i que bastants metres per sobre de la cota actual.

28. Accident orogràfic que es troba representat en alguns plànols de la ciutat anteriors a l'excavació de la pedrera destinada a la construcció del port contemporani.

29. Aquesta elevació que es projectava sobre el mar es trobaria aproximadament al capdamunt de la Rambla Nova. Vegeu la referència sobre el topònim medieval del Miracle, conservat actualment a la zona de l'amfiteatre, al capítol d'historiografia de TED'A 1990.

30. «mirant les pedras y modo de l'ediffici no porà negar, lo que u aurà vist, que no fos tota una muralla» (ms. català, fol. 7r; Duran 1984, 105).

31. El poc que ens ha restat d'aquest baluard, que folrava la torre medieval de les Monges (segle xiv), és visible a l'àrea arqueològica de la capçalera del circ romà. La denominació «baluard nou de Santa Clara» també es va aplicar al baluard construït a finals del segle xvi rere el convent homònim, més conegut com a baluard de Cervantes (crúilla del passeig de les Palmeres amb la Rambla Nova).

Ens pot quedar el dubte de fins a quin punt resulta fiable el reconeixement que fa d'una muralla que, com hem vist, ja es trobava malmesa a la seva època. Es podria haver confós entre la densitat d'edificacions romanes arruïnades que en aquell moment encara eren parcialment visibles? Sembla poc probable si considerem les particularitats d'una construcció que Pons d'Icart coneixia molt bé: feia tres canes de Montpeller d'amplada (poc menys de 6 metres),³² era feta amb un sòcol de grans blocs de pedra,³³ flanquejada per torres quadrangulars, i mostrava una clara semblança amb la muralla que es podia veure a la «torre del cantó del portal del Carro [torre de Sant Magí o de Minerva] y altres venint envés la pobordria» i en el fonament («lo solament», és a dir, el basament ciclopi) «y molta part de la muralla que vuy és» (ms. català, fol. 7r; Duran 1984, 105). De tota manera, el deteriorament d'alguns trams de la muralla («muro viejo derribado», l'anomena a la pàgina 67v de l'edició castellana) podria haver induït a una reconstrucció visual errònia.

En total la «muralla vella» mesurava 4.842 vares (3.767,08 m; 1.833 canes al ms. català, 3.629,34 m), que unides a les 2.361 vares (1.836,86 m)³⁴ de la «muralla que vuy és» ens dóna un perímetre per a la ciutat romana emmurallada de 7.203 vares (5.603,93 m).³⁵ Aquesta xifra adquireix versemblança veient la precisió de les mesures que podem contrastar en l'actualitat. Així, per exemple, dóna una amplada per a la muralla de tres canes (= 5,94 m), coincident amb la documentada en els trams de la segona fase de la muralla romana que

32. «segons es mostra encara al cantó de l'ort de Framenós, a la torra dels Heretges» (ms. català, fol. 6v; Duran 1984, 105). L'angle sud-occidental de l'hort del monestir de Sant Francesc es trobaria, seguint les indicacions de la planta de 1641, a l'entorn de la cruïlla dels actuals carrers de l'Assalt i d'August.

33. «Era aquesta muralla fortíssima, tota la rocha secca sens batum ni argamassa [...], perquè n'í à moltas [pedres] que per mi amidadas tenen més de dos canas de Monpaller [3,96 m; 5 vares a l'edició castellana, 3,89 m] de larch y de guxa dins la paret no's pot dir quant, salvo que la amplària de ditas pedras, unas tenen dotze, altres catorze palms y altres més y altres manco [entre 2,982 i 3,479 m, vegeu nota 47]». A l'edició castellana (p. 65v-66r) afegeix l'alçada, quatre vares (3,11 m). Pons d'Icart tenia clars els aspectes constructius de la muralla romana i sabia, per tant, que la presència de morter o de pedruscall en els paraments de carreus era un criteri de distinció entre aquesta i les reparacions posteriors. Referint-se al tram de muralla romana que es va deixar dins de la muralla nova que refeia el llenç entre el portal de Predicadors (portal del Roser) i el convent de Sant Francesc, prop la torre Grossa, malmès durant el setge de 1462, escriu que «És ver que en la muralla que vuy és, entre rocha y rocha trobaran que està rebutat y fornit de pedras xicas y argamassa, lo que no tenia ni té» (ms. català, fol. 7v; Duran 1984, 105).

34. X. Aquilué i X. Dupré indiquen una extensió aproximada de 1.400 metres per a la muralla conservada actualment (1986, 12). La diferència entre aquesta xifra i la donada per Pons d'Icart podria explicar-se, en part, pel fet que aquest darrer computés com a «muralla que vuy és» trams ara desapareguts. Tampoc podem descartar que existeixin, també, deficiències en els amidaments. Segons J. Sánchez Real (1986, 81), la longitud de muralla conservada entre el Museu Arqueològic i el portal del Roser és d'uns 1.100 metres.

35. A l'edició castellana consta un perímetre per al «muro viejo» de 40.842 vares (p. 65r-65v), un error que manté quan dóna el perímetre total, 43.223 vares (p. 67v). La xifra correcta ha de ser 4.842 vares (3.767,08 m), molt propera al valor de les canes expressades en el manuscrit català (1.833 canes de Montpeller = 3.629,34 m). Aquesta correcció ja consta en l'edició feta per J. Sánchez Real (1980).

encara resten dempeus (a l'entorn dels 6 metres). Si fem extensible aquesta credibilitat a les altres mesures que no és possible confirmar per altres fonts, Pons d'Icart ens aporta una informació fonamental, tot i que només aproximativa, sobre la longitud del perímetre emmurallat de *Tarraco*.

3. *El circ*³⁶

Pons d'Icart dedica el capítol 8 del manuscrit català (capítol 27 de l'edició lleidatana de 1572) a mostrar com la plaça de la Font, també dita de Sant Francesc o el Corral, era el circ («circo o Hippodromo» a l'edició castellana) atenent a la planta de l'edifici, fossilitzada per la plaça, i a les restes visibles en el segle XVI (Fig. 5). A l'extrem occidental (el «cap»), sota les cases i les ruïnes del vell monestir de Sant Francesc (destruït durant el setge de 1462), Pons d'Icart situa les *carceres*, lloc de sortida dels cavalls, on a la seva època es veia una columna que identifica amb la meta. La capçalera oriental del circ rebia el nom de «covas d'en Caravaça» i «est fet a spècie de mig circo, y desota tot cambras y recambras de grossas voltas de pedra y argamassa y desobre alguns escalons» (ms. català, fol. 66r; Duran 1984, 179). Les voltes, precedides per un mur de carreus (*podium*) coronat amb una cornisa (*balteus*), continuaven per sota les cases fins al portal de Framenors.³⁷ Per l'altre costat, voltes i podi, amagats sota cases i horts, formaven una successió fins darrere el Pes de la Farina (Antiga Audiència). A l'edició castellana afegeix que un braç de l'aqüeducte del Gaià entrava al circ (p. 164r, 212r i 213v).

A l'hora de mesurar la llargada del circ (160 canes = 316,8 m)³⁸ adverteix que aquesta hauria de ser major, ja que «jo no é mesurat sinó sols lo que are és encara plaça» (ms. català, fol. 67r; Duran 1984, 180). L'amplada, «de cornisa a cornisa», era de 40 canes (79,2 m).³⁹ Amidaments més recents donen una llargada màxima de 325 metres i una amplada, de podi a podi, d'entre 67 i 77 metres (Dupré *et alii* 1988, 71).

36. Per al tema del circ vegeu Dupré *et alii* 1988.

37. Com fa en el cas de la muralla de Sant Fructuós, l'autor deixa constància de l'espoliació, vers 1561, del podi i les grades existents entre les «covas d'en Caravaça» i el portal del baluard (Portalet) per usar la pedra en la construcció de la casa «que és davant lo Pes del Rey» (ms. català, fol. 66v; Duran 1984, 179).

38. A l'edició castellana (p. 154v), la mesura és de 400 vares (311,2 m).

39. 100 vares (= 77,8 m) segons l'edició castellana, p. 155r.

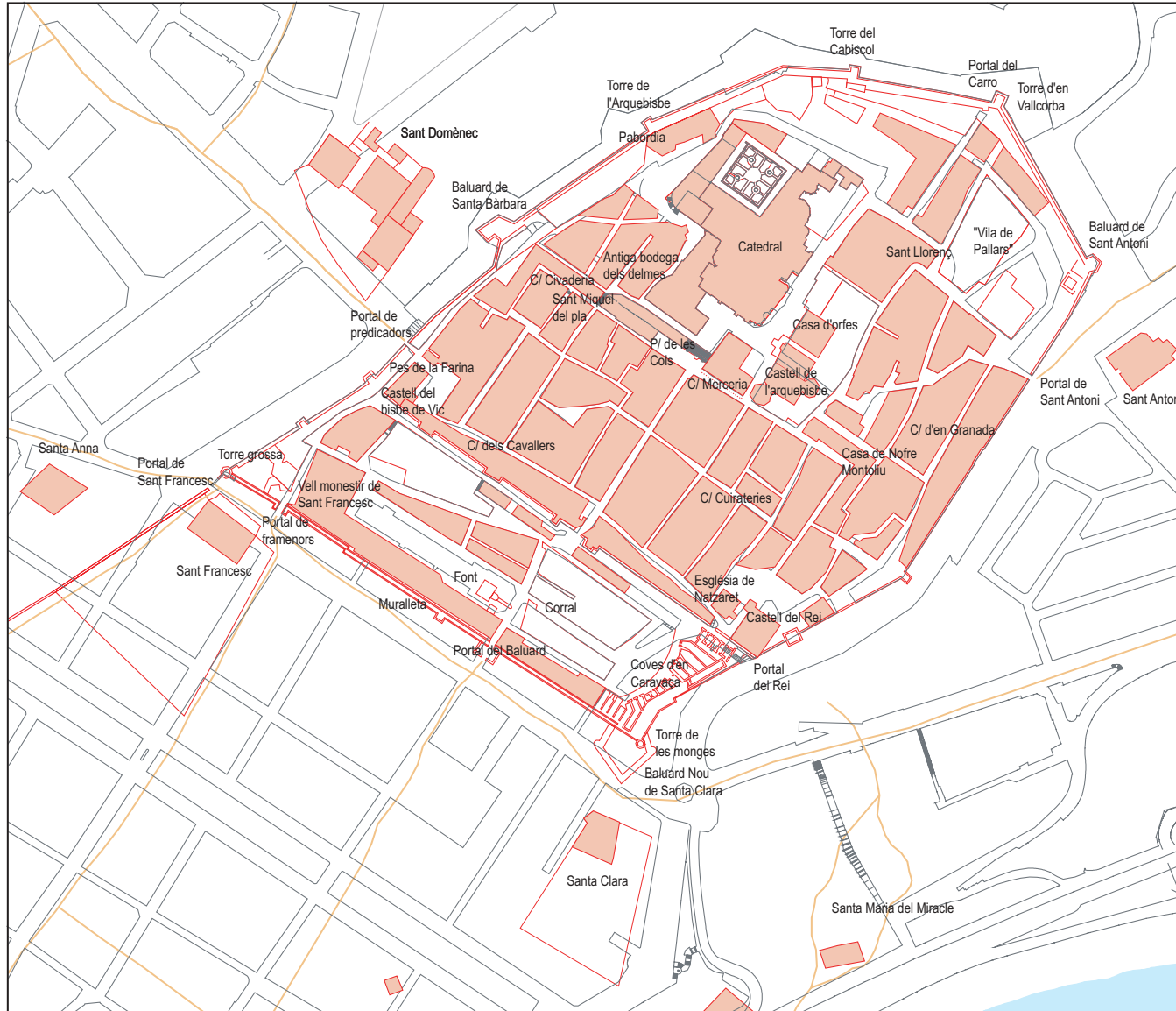

Figura 5. Aproximació hipotètica a la planta de la part alta amb indicació de la toponímia citada.

4. La plaça de representació («palàtio de Caesar Augusto») i el recinte de culte⁴⁰

La descripció dels grans recintes públics que en època romana ocupaven el cim del turó tarragoní —als quals dedica el capítol 9 del manuscrit català (capítols 28 i 29 de l'edició castellana)— resulta una mica confusa per les divergències que s'observen entre ambdós documents. En el manuscrit català, Pons d'Icart identifica, per damunt del circ, un extens quadrilàter de 170 per 80 canes (= 336,6 x 158,4 m)⁴¹ que s'estenia, seguint la seva descripció, des de l'edifici romà de l'Antiga Audiència (castell del Bisbe de Vic i Pes de la Farina)⁴² fins al castell del Rei (Pretori), on girava per continuar, seguint el carrer de Santa Anna, fins a la casa de mossèn Noffre Montoliu (plaça del Fòrum), on tornava a girar, passant sota el castell de l'arquebisbe (castell del Patriarca), per dirigir-se a través del carrer Merceria fins al cantó del carrer Civaderia, on inflexionava per trobar-se amb l'esmentat edifici romà de l'Antiga Audiència. Aquest recinte, de 5,33 ha segons les mesures preses per Pons d'Icart, estava delimitat per dos grans murs de carreus i una volta d'*opus caementicium*. El mur interior —visible encara avui en dia en llocs com la torre del Pretori— estava decorat amb pilastres dòriques («ab vasa y capitel, alquitrava, frisa y cornisa», ms. català, fol. 69r; Duran 1984, 185) separades per una distància de tres vares i mitja (= 2,72 m), «segun se vee en el dicho castillo del rey, y la casa de Magin de Monserrate» (edició castellana, p. 165r). Pons d'Icart no fa esment del *podium* de 14 metres d'amplada que envoltava tres dels costats de la plaça i que en el segle XVI ja es trobava soterrat.

Tot aquest conjunt arquitectònic ha de ser, a parer seu, o bé el fòrum («devie ésser») o bé la fortalesa de la ciutat («sens dubte devia ésser») (ms. català, fol. 69r-69v; Duran 1984, 186-187). En aquest fòrum o fortalesa s'integrava el «palàtio de Caesar Augusto», edificació que identifica amb la torre romana de l'Antiga Audiència.

A l'edició castellana —una versió aparentment més elaborada—, anomena tot el recinte «palacio de Cesar Augusto» (p. 164r-v) i afegeix que «por todo el circuito deste palacio passava un aquaduto» (p. 165r), una conducció derivada de l'aqüeducte del Gaià (*v. infra*). També inclou a l'edició castellana la descripció d'una altra «fortaleza» que «empeçando cerca del estudio mayor en la antigua bodega de los diesmos, que agora es de Francisco Monserrate mercader, y sube drecho encima del horno de los canónigos, y sigue por la pared

40. Vegeu, entre d'altres, TED'A 1989 i Mar (ed.) 1993, amb àmplia bibliografia anterior.

41. 425 x 225 vares (= 330,65 x 175,05 m) segons l'edició castellana, p. 164v. Amidaments més recents donen una planta de 318 m (342 si hi sumem l'amplada de les dues torres) per 175 m (TED'A 1989, 442).

42. Afegint una nova nota a la crònica de destruccions, ens diu que vers 1555 («no a més de vuyt ho deu anys») «ne an enderrocada una bella torre que en lo cantó de l'ediffici estava, casa fortíssima» (ms. català, fol. 68r; Duran 1984, 185).

de la claustra de la yglesia mayor a la parte que suben a la pavordria, donde se muestran en la dicha pared antigua ciertas puertas de estraña hechura: y de la otra parte, empeçando al castillo dicho del Arçobispo [castell del Patriarca], por el huerto y casa de los niños huerfanos de la doctrina: subia otra pared de la mesma hechura como se puede ver, y esta sin duda se venia a cerrar con otra que passava encima del dormitorio de los canonigos que esta tras de la yglesia mayor: y assi se juntavan estas paredes haziendo un quadrangulo» (p. 166v-167r). Aquest «quadrangulo» és el que actualment coneixem com a recinte de culte, tot i que les portes són, en realitat, finestres.

El capítol 29 de l'edició castellana Pons d'Icart fa referència al fòrum, que, segons ell, es trobava «delante del palacio de Cesar Augusto» (p. 167v), el sector urbà que en el segle XVI era «lo que es foro de la carne y del pescado hasta la calle dengranada». És a dir, al nord de l'angle NE de la plaça de representació, entre el mur de tancament i la muralla (plaça de les Pescateries Velles i voltants). També ens diu que en el mateix carrer d'en Granada hi havia dues columnes corínties que interpreta com «algun arco triumphal o algun notable tropheo» (p. 181r).⁴³

5. Temples i altres edificis notables

El limitat repertori tipològic que utilitza Pons d'Icart fa que interpreti com a temples les altres restes arquitectòniques de caràcter monumental —la major part d'elles integrades en edificis religiosos d'època medieval. La identificació la fa a partir de la seva localització i ordre arquitectònic («considerant lo com se edificaven los dits temples y com són distribuïts», fol. 82v). A aquesta qüestió dedica el capítol 12 del manuscrit català i els capítols 36 i 37 de l'edició castellana. Fem, tot seguit, una relació dels edificis que identifica com a temples, la seva posició respecte a la topografia antiga i la divinitat o divinitats a la qual, segons ell, foren dedicats.

5.1. Edifici de l'hort de mossèn Francesc de Soldevila: Situat al port fabricat, fora de la ciutat i dedicat a Neptú (després de proposar altres déus com Venus, Mart i Vulcà). A l'edició castellana afegeix que «dentro de aquel antiquissimo edificio que era el templo de Neptuno al subir de la escalera esta puesta en la pared la estatua, o

43. Aquestes restes són encara visibles entre les places del Rovellat i dels Àngels. Sobre la base de les excavacions realitzades, P. M. Berges proposa l'existència en aquest sector d'una basílica visigòtica (Berges 1974).

figura de Demosthenes de marbol blanco alabastrino, y tiene al ombro drecho estas letras ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ: que quieren dezir, Demosthenis» (p. 176r), i en el mateix hort i casa hi havia «un cuerpo sin cabeça y sin braços armado de marmol blanco» (p. 177r).⁴⁴ És a dir, allò que en termes més actuals podríem definir com un tors toracat, potser semblant als trobats al teatre en les excavacions de 1919 i 1976-1977 i que originàriament s'emplaçarien a la *scenae frons* de l'edifici (Koppel 1985, RST 8, 9 i 10). I tornant a la figura de Demòstenes, no sé fins a quin punt pot considerar-se significativa la menció d'una «escalera», terme similar al que Pons d'Icart usa per referir-se a les grades del circ i de l'amfiteatre: «escalons» - «escalones» / «escaleras».⁴⁵ Tot i que els arguments són pocs i de cap manera concloents (una escala que podrien ser grades i dos fragments d'estatuària que hipotèticament es podrien relacionar amb aquest edifici), resulta suggerent la possibilitat —mera especulació fins que no disposem de més dades— de localitzar el teatre romà a l'hort de mossèn Francesc de Soldevila. Certament, hi podrien haver altres edificis o recintes arquitectònics a la zona que reunissin aquestes condicions, com per exemple el fòrum de la colònia. Aquesta darrera possibilitat topa, però, amb una contradicció topogràfica clara: Pons d'Icart explicita que l'hort de Soldevila es troba al port fabricat (port romà), al «fondal ont estan los horts de [...] y per ventura de l'ort de mossèn Soldevila, perquè ve al mateix nivell» (ms. català, fol. 92v; Duran 1984, 225) (*v. infra*). No es refereix al cim de l'elevació on es troba, però, el fòrum de la colònia, àrea a la qual sembla referir-se quan parla del port (*v. infra*): «las columnas que alli estaban corinthias muy bien labradas» (p. 236r).

5.2. *Santa Maria Magdalena del Bell-lloc*: Fora ciutat. Dedicat a Mart o a Vulcà en el manuscrit català (fol. 83v; Duran 1984, 217). A l'edició castellana es decanta per Mart (p. 222r). Amb aquest edifici es podrien relacionar els cinc pilars documentats en les excavacions arqueològiques del número 15 del carrer de Pere Martell (García i Remolà 2000, 168).

44. Sembla, tot i que no queda prou clar, que també en el mateix lloc va aparèixer «aqueel grande rostro, que tiene cerca de tres palmos [entre 0,585 i 0,745 m, segons sigui el pam de Tarragona o de Montpeller]», que el seu pare va donar al doctor Esteban Salavardèña i que era a la porta del jardí que tenia al carrer de Nostra Senyora del Carme de Barcelona (p. 177r-v). Sense voler caure en especulacions estèrils no es pot deixar d'esmentar la troballa en les excavacions del teatre (1919 i 1976-1977) d'«un togado colosal que con bastante seguridad representa a Augusto [MNAT A 1139/7584; RST 4, mesura 2,46 m d'alçada]» (Koppel 1986, 9). Caldria una anàlisi més profunda per establir la proporcionalitat entre el tors i el cap, abans d'establir aquesta hipotètica relació entre el togat monumental i el cap esmentat per Pons d'Icart. Seria també interessant intentar reconstruir la història del cap esmentat per Pons d'Icart, a partir de les dades que ell mateix proporciona.

45. Parla d'«escaleras» referint-se a un acte de donació d'un solar fet pel rei Pere a Bernat de Borreda i al seu fill Otó (1212). El solar es trobava al «corral de Tarragona» (circ) i «en latitud es quanto se puede extender de las escaleras del corral hasta al acostumbrada carrera de los cavallos» (p. 154v). També quan fa referència al teatre romà de Pola (Dalmàcia) escriu que l'arquitecte «se sirvió de la montaña haziendo en ella una parte de las escalas: y assi esta el de Tarragona» (p. 217r).

5.3. *Edifici de l'hort d'en Martorell*: L'edifici de l'hort d'en Martorell, que identifica com un temple dedicat a Mart o a Vulcà, apareix en el manuscrit català (fol. 83v; Duran 1984, 217-218), mentre que manca a l'edició castellana. A nivell de mera especulació, resulta suggerent una hipotètica relació entre aquesta edificació, fora ciutat i «més avall de Sancta Madalena» (ms. català, fol. 83r; Duran 1984, 217), i el mausoleu de planta circular parcialment conservat al costat de l'edifici de Serveis Centrals del MNAT. Un monument que a principis del segle XIX, quan encara conservava part del seu alçat, va merèixer l'atenció d'A. de Laborde (Laborde 1974, planxa LVII, «Vista de les restes de cambres sepulcralcs prop de Tarragona»).⁴⁶

5.4. *Edifici de Nicolau Rosell*: Contràriament a l'anterior, aquesta referència («que se dezia [en] la antigüedad de Malgosa», edició castellana, p. 218v) només consta en l'edició castellana (p. 222v-223r). Era fora ciutat i estaria dedicat al déu Vulcà.

5.5. *Hort de Gaspar de Biura*: Només consta a l'edició castellana (p. 223r). Temple dedicat a Venus que estaria situat al costat del port, suposem que fora ciutat tot i que no ho explicita. Els autors que donen a conèixer el dibuix de Calbet (1643) suggereixen una relació entre aquest hort i l'«(h)ort de Biu(r)e y Ma(r)garit» que surt indicat en el plànol «en lo que hoy es calle de la Unió, cerca ya de la Mitja Lluna» (Gabriel i Hernández 1989, 249) (Fig. 6). Podem afegir que per l'emplaçament del convent dels Caputxins (1640-1801), vora l'església de Sant Miquel del Mar, s'escollí un solar que englobava els regadius de Baldira, notari, i Guialma Biura per formar l'hort del convent i part d'una vinya, vora el mar, de Ferrer, mestre de cases, per l'edifici conventual (Cardona 1994).

5.6. *Sant Pere Sescelades*: Situat fora de la ciutat, a l'«empòrio». Per aquest motiu ha de ser el temple d'Isis i Serapis (d'Isis a l'edició castellana). Afegeix que existien tres columnes jòniques que formarien part d'un pòrtic (ms. català, fol. 84r-84v; Duran 1984, 218).

5.7. *Sant Fructuós*: Situat dins de la ciutat, en lloc elevat i vora la muralla. L'obra i les columnes eren jòniques, i tot l'entorn del pati on aleshores es trobava la creu de pedra de llisós («el llano donde vendizen los ramos», a l'edició castellana, p. 227v) estava pavimentat amb lloses de pedra, «las quals pedras són après esta-

46. Traducció catalana de l'edició francesa de 1806 (*Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, vol. I, París). A de Laborde esmenta que l'edifici «és a poca distancia del camí de Tarragona, a l'esquerra, sortint d'aquesta ciutat» (Laborde 1974, 152). Vegeu, també, Hauschild 1975.

Figura 6. Dibuix de Tarragona
signat per Calbet (1643)
(Gabriel i Hernández 1989).

das fetas las escalas y la plaça de las Cols» (ms. català, fol. 86r; Duran 1984, 220). Inicialment, proposa com a candidats a la dedicatòria Júpiter, Juno o Minerva. Més endavant, sembla decantar-se per la possibilitat que es tracti, per la sumptuositat de les restes visibles («ediffici de temple antich més sumptuós jo no'l veyg en Tarragona»), del temple erigit per la ciutat a August, sense descartar que aquest es pogués trobar sota la catedral.

Dissortadament, moltes de les localitzacions que esmenta Pons d'Icart són difícilment ubicables en la trama urbana actual. També és erroni identificar, com fa Pons d'Icart, totes les restes monumentals com a temples, ja que *Tarraco* disposava d'altres equipaments públics de notorietat arquitectònica, com el teatre romà. És d'interès, també, la referència a la situació intra o extramurària dels edificis a l'hora d'intentar definir el traçat del tancament meridional de la muralla.

6. *El port*

Al port romà («port fabricat» / «puerto fabricado») dedica Pons d'Icart el capítol 13 del manuscrit català, corresponent al capítol 38 de l'edició castellana: «Lo vestigi del qual [port fabricat] se mostra molt claríssim en lo fonal ont estan los horts de mossèn Dalgado [de la seva vídua a l'edició castellana, p. 236v] y de Selma y de Mensa y de Yvern, que are és de mossèn Montserrat, y, en part, de l'ort de la pubilla Masdemunt y per ventura de l'ort de mossèn Soldevila, perquè ve al mateyx livell» (ms. català, fol. 92v; Duran 1984, 225). Sembla que Pons d'Icart, com també fan altres autors posteriors, fa una delimitació de la badia portuària excessivament condicionada pel comportament orogràfic natural d'aquesta zona.

A l'edició castellana afegeix algunes notes relacionades amb el tancament meridional de la muralla i, potser, amb el fòrum de la colònia: «Toda la tierra que ocupan estos huertos ocupava entonces el dicho puerto fabricado, y hasta alli estava lleno de agua del mar, y arriba por donde ay unas antiguedades passava el muro de la ciudad, [...] Y porque las dichas columnas [que son sobre el mar] estavan como muchos afirman que las han visto en el campo o viña que agora es del dicho Francisco de Monsarrate, se entiende claramente, como el mar estava baxo en lo hondo y los muros de la ciudad passavan como mas baxo de las columnas que alli estavan corinthias muy bien labradas las quales cayeron por un terremoto no ha cinquenta años [...] el lugar donde las vieron derechas donde ay ruinas de grandes edificios ...» (p. 236r-v).

El moll romà, representat a la planta de 1641 i en altres plànols anteriors a inicis del segle XIX, delimitava una badia portuària que en època de Pons d'Icart es trobava gairebé completament reblerta de sediments

(«de la terra que està rublert», fol. 92v; «manar netejar y tràurer la terra del dit port fabricat», fol. 93v-94r; Duran 1984, 227). En la vista de la ciutat que fa Van den Wyngaerde des de la torre de Sant Fructuós (i també en l'esbós fet des del campanar de la catedral) s'aprecia clarament el complet rebliment de la badia fins a l'escullera romana, que havia actuat d'element de contenció i mantenia lliure de sediments l'espai comprès entre aquesta i el nou moll de 100 canes de Montpeller (vora 200 metres) que es comença a construir a finals del segle xv (Morera 1910). Aquest reduït espai, fora de la badia portuària romana, era el port de la ciutat cinc-centista. També es pot observar a la vista des de Sant Fructuós que l'any 1563 no havien finalitzat els treballs de construcció del nou moll («el molo»), que es representa part amb l'andana i part sense. En la planta de 1641 i posteriors es veuen les restes del moll romà aïllades a l'interior de la badia portuària contemporània.

A l'edició castellana es parla també de l'escullera romana («el reparo que era del puerto») que protegia el port del vent del migdia, i que «tiene hecho el fundamento debaxo del agua de piedra y argamassa fortissimo, y encima las peñas que alli estan y han llevado al muelle de do partia el dicho reparo hasta el farellon donde en el lugar mas alto tenian una lanterna o fanal: porque estava alli la boca del dicho puerto» (p. 238r). De fragments d'aquesta escullera, sobre pont d'*opus caementicium* encofrat, n'existien encara a finals del segle xviii, quan van ser eliminats pel perill que representaven al trobar-se dins de la badia portuària (Pociña i Remolà 2001).

7. Àrees suburbials

En el capítol 1 del manuscrit català (capítol 8, p. 68r-71v de l'edició castellana), on descriu el circuit de muralles que encerclava la ciutat romana, parla també de les evidències arqueològiques que es trobaven en el seu entorn més immediat, entre l'església de Sant Pere Sescelades i «la gran planísia que és devant la era que's diu del Delme» (anomenada pels més vells plaça dels Bergants), distants 8.000 passes (7.959 m, aplicant el valor de la passa de Montpeller)⁴⁷ i amb un perímetre («circuit») de 25.000 vares (edició castellana, p. 68; 19.450 metres).⁴⁸

47. Una passa = tres peus = quatre pams. El peu, a Catalunya, equivalia a 1/6 de la cana, és a dir, a 0,2593 m (x 3 = 0,7779, molt semblant a la xifra usada a Barcelona, 0,7775 m). El pam a Tarragona (0,195 m) era una mica més llarg que el de Barcelona (0,194 m). Si multipliquem el valor del pam a Tarragona per quatre obtenim una passa de 0,78 m, similar als valors precedents. El pam a Montpeller, per contra, era més llarg (0,2485 m) i, multiplicat per quatre, ens dóna una passa de 0,994 m (informació facilitada per M. J. Massó a partir d'Alsina, Feliu i Marquet 1990). Atès que Pons d'Icart usa la cana de Montpeller, ens decantem pel valor més alt (1 pam = 0,2485 m; 1 peu: 0,331 m; 1 passa = 0,994 m). En la descripció del pont de les Ferreres, Pons d'Icart escriu «vuyt canas un palm y mig de Monpaller» (ms. català, fol. 77v; Duran 1984, 211). Vegeu, també, nota 17.

48. Si totes les mesures que proporciona Pons d'Icart han de ser preses com a aproximatives, les que proporciona sense referents arquitectònics clars han de ser considerades encara amb més precaució.

No resulta fàcil establir, amb les dades que proporciona l'autor, la localització exacta d'aquesta «plaça dels Bergants». Especialment si tenim en compte que no coneixem amb prou precisió la ubicació d'un element referencial significatiu: l'església de Sant Pere Sescelades. En un gravat datat vers 1640 (Baluze 1993),⁴⁹ força esquemàtic, se situa aquest santuari («St Pere luni») al nord del camí que sortint del portal del Roser (porta de Predicadors) mena, seguint el llit del riu, cap a Valls (camí de l'Àngel), entre el convent de Sant Domènec i el vessant meridional de la muntanya de l'Oliva (entorn de l'avinguda Catalunya-carrer d'Antoni Maria Claret) (Fig. 7). En un altre plànol, signat per Calbet i datat l'any 1643 (Fig. 6), s'observa la mateixa disposició («S^t pere lluny»). Per Gabriel i Hernández (1989, 252), «debería acercarse su situación hasta la actual Avenida de Montoliu, siguiendo siempre el citado Camí de l'Angel».

La planícia del Delme⁵⁰ quedava delimitada, segons J. M. Recasens (1975, plànol del terme de Tarragona), a l'est pel riu, al sud pel camí de la Crivellera (camí de la Fonteta-carrer d'Eivissa) i al nord pel camí de Constantí, mentre que el límit oest, més imprecís, seguiria una línia paral·lela al riu, a l'alçada del convent de Santa Maria Magdalena del Bell-lloc (voltants de l'actual plaça Imperial Tàrraco). També esmenta els camins de Valls i de Constantí (derivació del camí de Valls que creuant el riu portava a aquesta destinació), topònims també presents al manuscrit català (fol. 10v; Duran 1984, 108).

Per comprovar si aquestes restes podien haver format part, com deien els «vells y antichs», de la ciutat, Pons d'Icart va dedicar part del seu temps a cercar la muralla amb resultats infructuosos: «y la veritat no he trobat vestigi sert nigú de muralla que passàs per allà» (ms. català, fol. 9v; Duran 1984, 107). Es decanta per considerar aquest sector entre la ciutat i el riu part de la ciutat «o burgo de aquella» («Arrabal» escriu a l'edició castellana, p. 71r).

El que troba a la «plaça dels Bergants» és un tram de canalització, situada «delante la dicha yglesia de sant Pedro y por la dicha era del diezmo» (p. 69r), que es dirigia cap a la part baixa de la ciutat. En aquesta zona «y en otras lochs» (suposem que en aquest mateix entorn),⁵¹ troba Pons d'Icart blocs de pedra amb

49. És una vista obliqua de la ciutat des del mar intitulada «Carte de l'ancienne ville Archiepiscopale de Tarragone ladis cappitalle de l'Espagne Tarragonoise, avec son territoire plage ou port». Té una gran similitud amb el dibuix de la planta de Tarragona fet per Calbet i datat l'any 1643 (Gabriel i Hernández 1989) (v. *infra*). En tots dos es mostren maniobres militars lligades als setges de la ciutat durant la Guerra dels Segadors. Un argument per situar la data del gravat entre 1641 i 1644. Ignorem, en aquest moment, la relació que podria haver-hi entre el dibuix i el gravat.

50. Una zona que devia conèixer força bé, ja que hi tenia un «jardín» on es trobava un gran bloc de marbre (coberta de sarcòfag) decorat amb relleus i amb la inscripció *ALETHI AVE* dins una *tabula ansata* (edició castellana, p. 181v).

51. «en aquel grande llano cerca de sant Pedro», escriu a l'edició castellana (p. 69v).

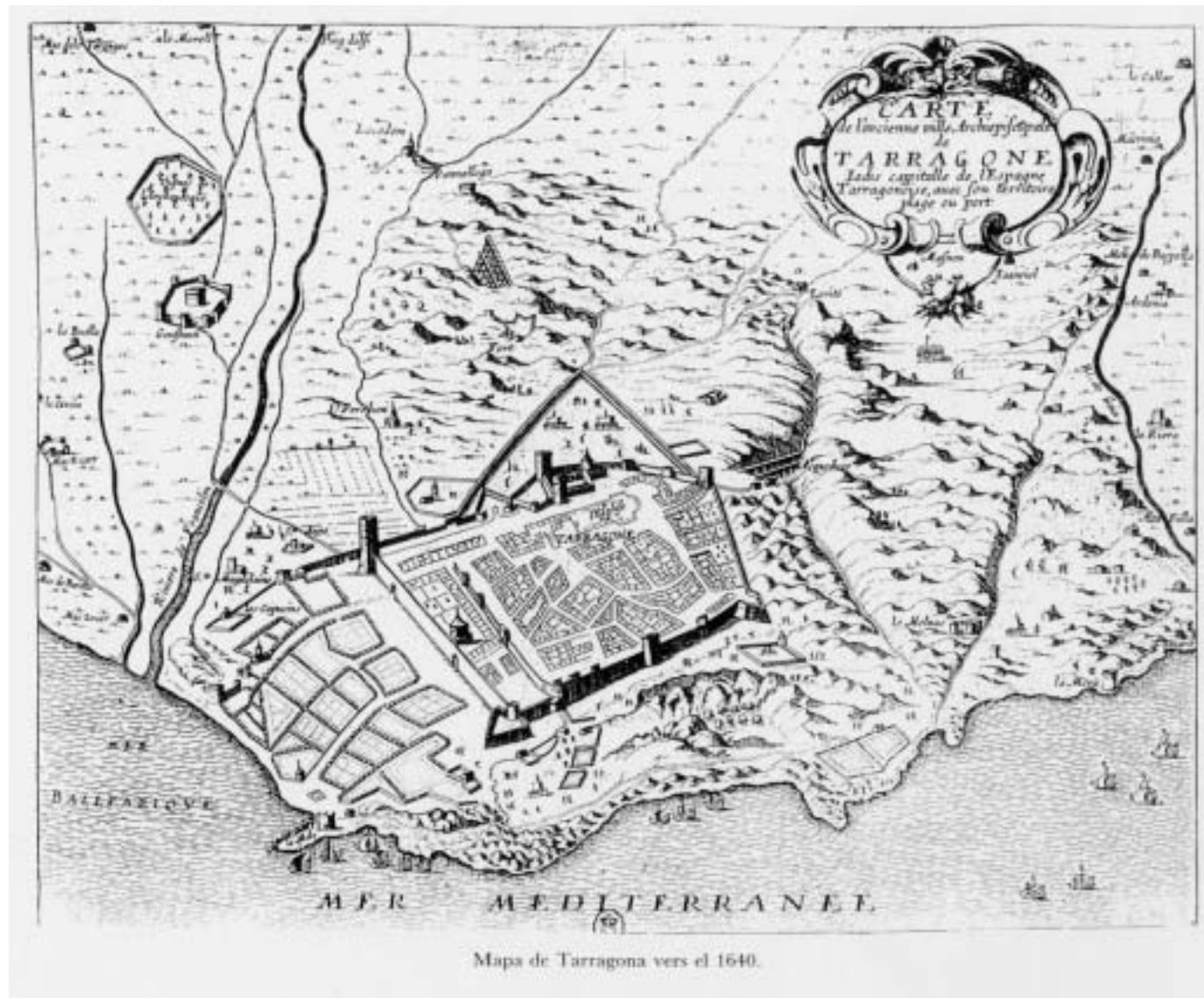

Figura 7. Gravat «Carte de l'ancienne ville Archiepiscopale de Tarragone Iadis cappable de l'Espagne Tarragonoise, avec son territoire plage ou port» (c. 1640) (Baluze 1993).

inscripció («rochas scritas»; «lugares escritos» emprà també a l'edició castellana) arrengrats i situats a banda i banda d'una possible via romana («restant spay de un bon carrer entre la una rengla y l'altra»).⁵² Afegeix un comentari rellevant per conèixer la possible funció d'aquestes inscripcions: «Y en muchas parts de ditas rochas scritas uns forats rodons de més de dos palms [entre 0,39 m, de Tarragona, i 0,497 m, de Montpeller] fondos essent-ne treta la terra» (ms. català, fol. 10v-11r; Duran 1984, 108). És a dir, possibles monuments funeraris amb els «forats rodons» (*loculi*) per dipositar-hi les cendres del difunt disposats, seguint el costum romà, a banda i banda d'una via principal d'accés a la ciutat formant una veritable «via sepulcral».

A l'edició castellana afegeix que «Aquellos nombres [es refereix a les inscripcions abans esmentades] estan en genitivo» (p. 71r), una dada poc consistent pel nombre (només fa referència explícita a dues inscripcions), però que podria suggerir una hipotètica funcionalitat funerària, tot i que el genitiu s'utilitza en altres tipus d'inscripció. En aquest cas, l'associació de les inscripcions amb un àmbit suburbial d'època romana amb una densa i important vitalitat —on Pons d'Icart no esmenta cap edifici rellevant— ha de tenir-se en consideració.⁵³ Rellevant podria ser, també, el comentari que Pons d'Icart afegeix a continuació («Y tambien hallan piedras escritas de sepulturas y otras cosas mas alla de sant Pedro ...», p. 71r) per confirmar el caràcter funerari de les restes que veu en aquesta àrea suburbial de la ciutat romana.⁵⁴

Pons d'Icart, tanmateix, pensa que aquesta zona al voltant de Sant Pere, on es trobaven aquestes inscripcions, era «lo empòrio ho mercat» (ms. català, fol. 11v, vegeu també fol. 84r; Duran 1984, 108 i 219), una proposta no excessivament desencaminada si tenim en compte que, en època romana, el suburbi existent entre la ciutat, el riu i el port va tenir un marcat caràcter comercial.

8. Aqüeductes

El capítol 10 del manuscrit català, corresponent al capítol 34 de l'edició castellana, està dedicat als aqüeductes que proveïen d'aigua la ciutat romana. Tant la redacció catalana com la castellana estan estructurades de

52. Ms. català, fol. 10v-11r; Duran 1984, 108.

53. Agraïxo a J. Ruiz de Arbulo el seu assessorament en matèria epigràfica.

54. Tot i que la localització (excessivament genèrica i ambigua, per altra banda) no sembla coincidir plenament, no puc deixar d'esmentar la zona del camí de la Fonteta (abans camí de la Crivellera; actual carrer d'Eivissa), on l'activitat arqueològica de les darreres dècades ha posat de manifest l'existència d'una important via romana d'accés a la ciutat flanquejada per monuments funeraris.

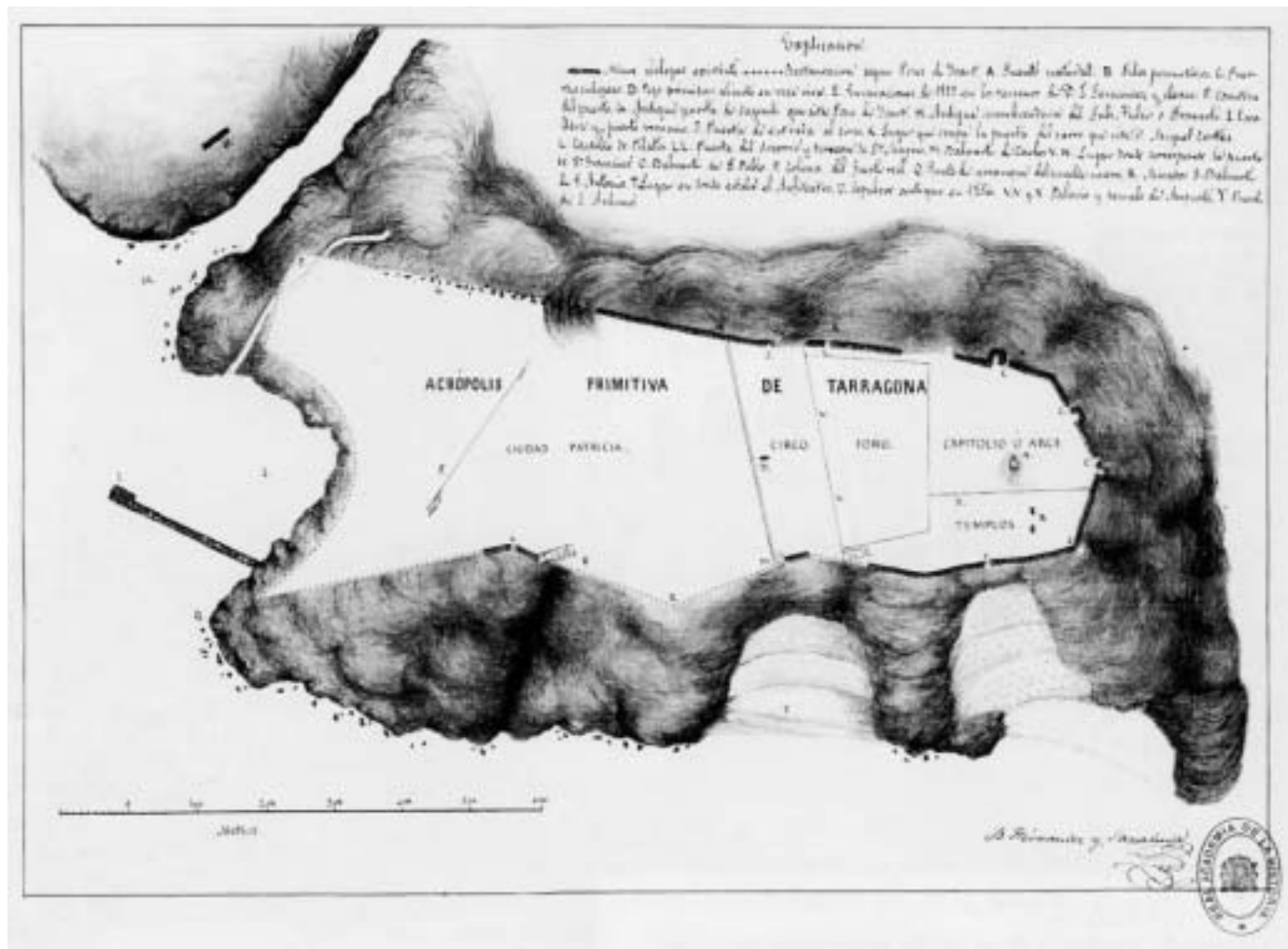

Figura 8. La planta de Tarraco segons B. Hernández Sanahuja (Remesal *et alii* 2000, fig. 5). Per la restitució del traçat de la muralla de la part baixa va seguir la descripció publicada per L. Pons d'Icart.

forma confusa i són de difícil comprensió sense una anàlisi més acurada. De fet, l'extensió del paisatge rural on s'inserien els diversos trams de canalització romana conservats feia dificultosa la tasca de reconèixer els traçats.

La lectura combinada dels dos textos, complementaris en alguns casos, sembla indicar que Pons d'Icart proposava l'existència de dos aqüeductes que portaven l'aigua a la ciutat, tot i que al manuscrit català parla de «Tres aqueductos diversos he trobat jo y algú de aquells feya dos brassos» (ms. català, fol. 77v-78r; Duran 1984, 211). Un de procedent del riu Gaià (incloent-hi erròniament el pont de les Ferreres) i un altre que captava l'aigua a la font de les Morisques (muntanya del Llorito). Això és, almenys, el que proposa al final del capítol corresponent de l'edició castellana, on diu que «un aqueducto venia del dicho rio Gayano, y otro de las moriscas. De los otros no he hallado sino la ruina de los aqueductos» (p. 214v).

L'aqüeducte procedent del riu Gaià es dividia en dos braços a la muntanya de l'Oliva (o de les Forques), dins els límits de la vinya del seu sogre, mossèn Joan de Vallbona, «ont és lo partidor de l'aygua» (ms. català, fol. 78r; Duran 1984, 211). Un braç —al qual s'ajuntava l'aqüeducte de la font de les Morisques (v. *infra*)— es dirigia, seguint el camí vell de Valls («camino viejo de Valles»), cap a l'entorn de la Pabordia i «delante del baluarte que allí es»⁵⁵ (p. 211v), per entrar a la ciutat (esmenta el fragment situat al costat del portal de Predicadors o del Roser) i dividir-se en dues conduccions: una conduïa l'aigua cap al fòrum o fortalesa, mentre que l'altra es dirigia cap al circ. Un segon braç es dirigia a la ciutat travessant el convent de Sant Domènec, «e yva hazia aquella parte de la ciudad que estava hazia sant Fructuos» (p. 212v).

Al manuscrit català, Pons d'Icart es decanta per situar, erròniament, l'origen de la captació de l'aqüeducte i pont de les Ferreres al riu Gaià, a l'alçada de Pont d'Armentera (ms. català, fol. 77r; Duran 1984, 210), tot i que a l'edició castellana afegeix que «Otros quieren que passasse encima della [es refereix al pont de les Ferreres; Pons d'Icart usa “puente” en femení]⁵⁶ el agua que tambien con aqueductos venia del rio de Francolin e de Pont de Goy» (p. 212v). El pont de les Ferreres, del qual inclou un dibuix esquemàtic al foli 77v, presenta dos pisos, amb 11 arcades a l'inferior i 25 al superior, que sustenten una canalització. Afegim el següent quadre amb els amidaments que dóna Pons d'Icart:⁵⁷

55. Possiblement es refereix al baluard de la Benedicció o de Santa Bàrbara, també conegut com a fortí Negre, començat a construir l'any 1549.

56. Forma que també apareix en textos literaris castellans de l'època, com *El Lazarillo de Tormes*, on s'esmenta «el toro de la puente de Salamanca» (informació facilitada per M. J. Massó).

57. Amidaments més recents donen una llargada màxima de 217 m i una alçada màxima de 26 m (Cortés i Pérez 28).

<i>Concepte</i>	<i>Canes (ms. català)</i>	<i>Conversió a metres (x 1,98; pam: x 0,99)</i>	<i>Vares (edició castellana)</i>	<i>Conversió a metres (x 0,778)</i>
Llargada	94	186,12 m	235	182,83 m
Alçada pis superior, de cornisa a cornisa	8 i un pam i mig	17,325 m	20,5	15,94 m
Alçada pis inferior, de cornisa a terra	5 i un pam i mig	11,385 m	13	10,11 m
Alçada en el punt més alt	13 i 3 pams	28,71 m	33,5	26,06 m
Amplada de la caixa	1	c. 2 m	2,5	1,945 m

Segons Pons d'Icart, l'aqüeducte que portava l'aigua de la font de les Morisques a través d'un pont s'ajuntava, a la vinya de Vidal «lo serraller», amb el braç de conducció que, venint de la muntanya de l'Oliva, es dirigia cap a la zona del baluard de la Pabordia: «Otra puente avia dende la montaña delante de sant Hieronymo que viene de las moriscas hasta la mesma montaña donde esta la hermita de sant Hieronymo, e por aquella puente passava el agua que venia de la dicha fuente de las moriscas, e juntada con el sobredicho otro aqueducto [...] no solo proveya de agua las fortalezas [...] pero tambien proveya el Theatro o Hipodromo [el circ]» (p. 212r). També esmenta l'existència de moltes cisternes a la zona del port, en els horts de mossèn Freixa i de mossèn Ribelles (ms. català, fol. 78r; Duran 1984, 212).

Finalment, hem de tornar a fer menció de la documentació gràfica del segle XVII (Figs. 6 i 7). En el dibuix de Calbet (1643), s'observa un aqüeducte amb pont que baixa de la «Creu del quemi de Valls», al costat de les «Forques Velles» (muntanya de l'Oliva), dirigint-se vers el baluard de Santa Bàrbara (fortí Negre). Un segon aqüeducte, procedent de la muntanya del Llorito (font de les Morisques), creua el «torrent den Canyelles» (barranc de les Terres Cavades) amb un pont i es dirigeix cap a la muralla a l'alçada del portal del Carro i de la torre de Sant Magí, vora «St. Hieronim», topònim usat per Pons d'Icart quan parla de l'aqüeducte de les Morisques. En el gravat de c. 1640, s'aprecien, aparentment, els dos braços que, amb pont, es deriven de l'aqüeducte del Gaià, al costat del camí vell de Valls. Un dels braços es dirigeix cap al baluard de Santa Bàrbara i l'altre vers la torre de Sant Magí. Més amunt està representat el pont de les Ferreres, vora «lo codoni» (el Codony), el lloc al costat del qual Pons d'Icart va veure al camí «lo vestigi de un altre aqueducto» (ms. català, fol. 77v; Duran 1984, 211). A la dreta es veu l'aqüeducte, amb pont, que porta l'aigua del Llorito (font de les Morisques). Aquesta representació s'adiu força amb la disposició dels aqüeductes proposada per Pons d'Icart.

La recerca actual ha permès clarificar el traçat dels aqüeductes que portaven l'aigua captada al riu Gaià, al Pont d'Armentera (barranc de Rupit), i al Francolí, possiblement a l'alçada del Rourell. En aquest darrer s'insereix el pont de les Ferreres. Resten encara per resoldre, però, qüestions importants com el traçat de l'hipotètic aqüeducte que conduïa les aigües del Francolí cap a la part baixa de la ciutat.⁵⁸

9. *L'amfiteatre*⁵⁹

A la descripció de l'amfiteatre («theatro que està entorn de la casa de nostra Senyora del Miracle») dedica el capítol 11 del manuscrit català (35 de l'edició castellana).⁶⁰ Identifica, erròniament, aquest edifici com un teatre «perquè estave construït al que jo'n judique, a spècia de mig círculo» (ms. català, fol. 78r-78v; Duran 1984, 213). A l'edició castellana aporta dades addicionals: «el circuito del son cccxxxvii baras e media [= 262,57 m] y en una parte se muestran xviii escalones hazia la parte de la marina» (p. 216v-217r). Pons d'Icart interpreta aquestes restes arquitectòniques com l'escena del teatre,⁶¹ mentre que la *cavea* estaria excavada a la roca on va poder veure el rebaix esglaonat.⁶² Les restes arquitectòniques de l'edifici, concentrades a la banda de mar, van merèixer dos dibuixos de Van den Wyngaerde des del mar i des de terra.

10. *A manera de cloenda*

Voldria finalitzar aquestes notes preliminars i incompletes sobre dos dels personatges més singulars del segle XVI tarragoní reivindicant la importància de dur a terme una revisió crítica de tota la documentació medieval i moderna que, en un sentit o altre, aporta dades per a la reconstrucció històrica i arqueològica d'aquesta i qualsevol altra ciutat.

58. Vegeu, entre d'altres, el catàleg de l'exposició «El món de l'aigua» (1998) i Cortés i Pérez 1998, amb bibliografia anterior.

59. Per a aquesta qüestió vegeu TED'A 1990, amb bibliografia anterior.

60. En els *Apunts (Varia)* 22a 7, Pons d'Icart anomena aquest edifici «coliseu» (la mateixa terminologia que fa servir Van den Wyngaerde), i afegeix que en «lo tros que vuy se mostra he contat jo xii escalons» (Duran 1984, 214, nota 8). Una confusió terminològica que en el mateix apunt fa extensible al circ, al qual anomena «theatro» o «spectaculo». És obvi que es tracten de notes prèvies que devia anar modificant al llarg del temps fins a definir una redacció definitiva.

61. «y de les covas [voltes] que a l'entorn estan per ventura exien vestits los personatges» (ms. català, fol. 80v; Duran 1984, 214), «y las columnas doricas que alli estan eran sin duda de la Scena» (edició castellana, p. 217v).

62. «Jo tinc per sert que los escalons que són en la rocha viva en la part de la montanya, eran del dit teatro» (fol. 80r-80v; Duran 1984, 214).

Lluís Pons d'Icart i Van den Wyngaerde ens transmeten informacions fonamentals sobre els monuments i la fesomia urbana anterior al procés d'expansió urbanística que va portar Tarragona a ocupar i excedir els límits del solar de *Tarraco*. La ciutat del segle XVI no tan sols conservava l'empremta del passat romà com difícilment ens podem imaginar ara, també és un model imprescindible per entendre la transformació de la ciutat imperial durant l'antiguitat tardana i el període medieval. Tarragona en el segle XVI no havia experimentat canvis urbanístics significatius des de la construcció a finals del segle XIV de la Muralleta, el llenç de muralla que ampliava el perímetre de la ciutat closa fins a l'actual Rambla Vella, en un procés lent però inexorable de projecció vers el port per recuperar la continuïtat urbana que només va tenir entre època tardorepublicana i el període altimperial.

La descripció que fa Pons d'Icart de les muralles de la part baixa de la ciutat continua mantenint vigència, malgrat les dificultats de comprensió, pel caràcter únic del testimoni que ens ha deixat. De tota manera, haurà de ser la recerca futura la que permeti verificar una delimitació que és, per altra banda, insubstituïble, com ho són les moltes restes que van desaparèixer arran de l'expansió de la ciutat cap al port.

Les dades que proporciona en relació amb altres edificis i recintes monumentals no tenen, en general, aquesta transcendència, pel fet que en molts casos s'han conservat i han estat objecte d'anàlisis posteriors. De tota manera, fins i tot en aquests casos, una recerca en profunditat aportaria, sens dubte, dades d'interès per a la reconstrucció de l'evolució urbana de la ciutat.

Amb relació a l'obra de Van den Wyngaerde, i d'altres fonts gràfiques, només cal insistir en el seu valor documental més enllà de les imprecisions que, en molts casos, presenten. En el cas concret d'aquest pintor, la fiabilitat de les seves vistes urbanes exigeix, no només en el cas de Tarragona, una lectura actualitzada a partir dels coneixements topogràfics actuals.

Bibliografia

- Aquilué, X.; Dupré, X. (1986). *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, «Forum», 1, Tarragona.
- Alsina, C.; Feliu, G.; Marquet, L. (1990). *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Curial, Barcelona.
- Baluze, E. (1993). *Marca Hispànica*, Llibre quart, trad. J. Icart, Bibliòfils de Tarragona.
- Berges, P. M. (1974). «Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza del Rovellat, de Tarragona». A: *Miscelánea Arqueológica*, vol. I, Barcelona, 153-167.
- Cardona, P. (1994). *El convent de frares menors caputxins a la ciutat de Tarragona (1589-1989). Aproximació històrica*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Cortés, R.; Pérez, M. (1998). «Tàrraco i la seva hidràulica». A: *L'aigua a la història de Tarragona: 200 anys de la seva arribada (1798-1998)*, Tarragona, 17-29.
- Cortiella, F. (1984). *Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona.
- Dupré, X.; Massó, M. J.; Palanques, L.; Verduchi, P. A. (1988). *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, «Excavacions arqueològiques a Catalunya», 8, Barcelona.
- Duran, E. (1984). *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*, Barcelona.
- Gabriel, R.; Hernández, E. (1981). «Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641». A: *Butlletí Arqueològic*, època v (1981), núm. 3, 59-63.
- (1989). «Un plano de Tarragona de 1643». A: *Butlletí Arqueològic*, èp. v (1986-1987), núms. 8 i 9, 245-254.
- Galera, M. (1998). *Antoon van den Wijngaerde, pintor de ciutats i de fets d'armes a l'Europa del Cinc-cents: cartobibliografia raonada dels dibuixos i gravats, i assaig de reconstrucció documental de l'obra pictòrica*, Institut Cartogràfic de Catalunya-Fundación Carlos de Amberes, Barcelona-Madrid (existeix edició en castellà).
- García, M.; Remolà, J. A. (2000). «Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí», A: Ruiz de Arbulo (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», 3, Tarragona, 165-180.
- Hauschild, Th. (1975). «Construcción romana de planta central, próxima a Tarragona», A: *Boletín Arqueológico*, época IV, num. 129-132 (1975), 5-31
- Kagan, R. L. (1986). *Ciudades del Siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Ediciones el Viso, Madrid (edició anglesa: University of California Press, Berkeley, 1989).
- Laborde, A. de (1974). *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona.
- Koppel, E. (1985). *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, «Madrider Forschungen», 15, Berlín.
- Mar, R. (ed.) (1993). *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», 1, Tarragona.
- Marías, F. (1986). «Tarragona». A: Kagan, R. L. (1986). *Ciudades del Siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, 174-180.
- Massó, M. J. (1985). «Notes per a una biografia de Lluís Pons d'Icart (1518/1520-1578)», A: *Treballs Canongins*, Tarragona, 63-102.
- Menchon, J.; Massó, M. J. (1999). *Les muralles de Tarragona*, Tarragona.
- El món de l'aigua: història de l'abastament d'aigua a Tarragona* (1998), Tarragona.
- Morera, E. (1910). *El puerto de Tarragona*, Tarragona.
- Pociña, C. A.; Remolà, J. A. (2001). «Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)», A: *Saguntum*, 33 (2001), 85-96.
- Recasens, J. M. (1966). *La ciutat de Tarragona*, vol. I, Barcelona.
- (1975). *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona.
- (1998). *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona, segles XVI-XVII*, Tarragona.
- Remesal, J.; Aguilera, A.; Pons, L. (2000). *Comisión de antigüedades de la Real Academia de la Historia. Cataluña, catálogo e índices*, Madrid

- Remolà, J. A. (en premsa). «Arquitectura funeraria». A: Dupré, X. (ed.). *Las capitales provinciales de Hispania*, vol. 3, Tarragona, Roma.
- Sánchez Real, J. (1986). *La muralla de Tarragona*, Tarragona.
- (1990), «La vía Augusta y el puente del Francolí», A: *Butlletí Arqueològic*, època V (1988-1989), núms. 10 i 11, 135-167
- TED'A (1989). *Un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tàrraco*, «Memòries d'excavació», 2, Tarragona.
- TED'A (1990). *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basilica visigòtica i l'església romànica*, «Memòries d'excavació», 3, Tarragona.